

Türkiye’de Eğitim, Doğurganlık ve İşsizlik İlişkisinin Analizi

Haşim AKÇA*
Mehmet ELA**

Özet

İşsizliğin nedenleri ülkeden ülkeye farklılık göstermekle beraber doğurganlığa bağlı olarak ortaya çıkan hızlı nüfus artışı, kırdan kente göç, istihdamdaki yetersiz artış, işgücünün eğitim seviyesindeki düşüklük, yaşanan ekonomik krizler Türkiye için öne çıkanlardandır. İşgücünün arz yönünü belirleyen nüfus artışı ve söz konusu artışı etkileyen temel faktörlerden biri olan doğurganlıkta son yıllarda meydana gelen azalmalar yakın dönem ve gelecekteki işsizlik oranının önemli belirleyicileri olarak dikkat çekmektedir. Bu bağlamda, doğurganlığı belirleyen sosyoekonomik faktörlerden kadınların işgücüne katılım oranı, gelir düzeyi, kentleşme, göç, sanayileşme ve özellikle eğitim düzeyinin doğurganlık ve nüfus artışı kanalıyla işsizliğe etkilerinin gerçekçi olarak belirlenmesi Türkiye açısından önem arz etmektedir. Söz konusu faktörler arasında gerek diğer faktörlere etkisi gerekse direkt olarak doğurganlığı ve nüfus artışını etkilemesi açısından eğitim en önemli faktör olarak göze çarpmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Doğurganlık, Nüfus Artışı, Eğitim, İşsizlik

Analysis of the Relation between Education, Fertility and Unemployment in Turkey

Abstract

Reasons of unemployment differ between countries. For Turkey, the most important reasons are population growth which is a consequence of increase in fertility, migrations from rural into urban, insufficient growth in employment, low educational level of labor force and economic crisis. Decrease in fertility and so in population growth dramatically determines the unemployment rate in short and long term, this decrease has drawn attention in recent years. Therefore identifying

* Yrd.Doç.Dr., Çukurova Üniversitesi, İİBF, Maliye Bölümü, hakca@cu.edu.tr

** Arş.Gör., Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi, İİBF, Maliye Bölümü, mehmetela@osmaniye.edu.tr

socioeconomic determinants of fertility which are female labor force participation, industrialization, urbanization, income and education level and immigration are very important in Turkey. Education which effect other factors and directly fertility and population growth is the most important factor in Turkey.

Key Words: *Fertility, Population Growth, Education, Unemployment*

JEL Classification Codes: *I29, J13, J20, R23*

Giriş

Yakın dönemde Avrupa’da yaşlı nüfusun yol açtığı olumsuzluklara çözüm bulma telaşı, Çin’in doğurganlığı kontrol altına alma uğraşı, Türkiye’nin genç ve eğitilebilir bir nüfusa sahip olması ve bu durumu sürdürmek istemesi gibi birçok sebep nedeniyle geleceğini planlamak isteyen ülkeler doğurganlık faktörü ile az ya da çok ilgilenmeye başlamışlardır. Ülkelerin geleceğine şekil verecek olan yeni neslin hangi oranda arttığı, gelecekte bu artışın işgücünü nasıl etkileyeceği, yatırımların hangi düzeyde ve hangi alana yapılması gerektiği gibi hususlar doğrudan doğurganlık ile alakalı olup, söz konusu oran ve düzeylerin tahmin edilebilmesi yatırımların geçerliliği için son derece önemlidir. Yapılan çalışmalarda, genellikle nüfus artışı, var olan ve gelecekteki ekonomik ve demografik yapıyı tahmin edebilmek ve bu yapıya yön verebilmek için bir gösterge olarak kullanmıştır. Ancak nüfusun ülkenin ekonomik durumu da göz önüne alınarak hangi oranda artmaya veya azalmaya devam edeceği bir yönüyle doğurganlık tarafından diğer yönüyle ölümler tarafından belirlendiğinden konuyu daha iyi anlayabilmek için söz konusu artış veya azalışın temelinde yatan nedenlere ayrıntılı olarak bakmak gereklidir. Bu bağlamda, istihdamın yapısına bağlı olarak ortaya çıkan işsizlik hakkında alınabilecek önlemler değerlendirilirken aynı zamanda doğurganlık oranı da göz önünde bulundurulmalıdır.

İş gücü piyasasının arz yönünü belirleyen temel faktör olan nüfus artışının en önemli kaynağı doğurganlıkta meydana gelen artıştır (Gürlelel, 2004:7; Deliktaş vd., 2008:878). Dolayısıyla işgücü piyasası ve doğurganlık arasında bir ülkenin geleceğine şekil verebilecek sıkı bir ilişki vardır. Bu ilişki çoğu zaman doğurganlıktaki bir değişme sonucu nüfus artışında meydana gelen değişim işgücünün arz yönünü etkileyebilmesi ve işgücü piyasasında meydana gelen değişimin de doğurganlığı etkileyebilmesi şeklinde karşılıklı etkileşim yaratabilmektedir (Adresa, 2005:192; Bozdağlıoğlu, 2007:2). Dolayısıyla Türkiye’de eğitim yatırımlarının artırılmaya çalışıldığı, eğitim sisteminin değiştirildiği ve işsizliğin yüksek olduğu dönemde, doğurganlık gelecek dönemlerdeki olası etkileri açısından üzerinde önemle durulması gereken bir konu olarak ortaya çıkmaktadır.

Doğurganlıkla birlikte ele alınması gereken diğer bir konu da eğitim düzeyindeki değişimlerdir. Eğitim düzeyindeki artış, ülkelerin ekonomik gelişme ve kalkınmalarını hızlandırmanın yanında doğurganlık oranını azaltıcı yönde etki yapması nedeniyle de önemlidir. Dolayısıyla doğurganlık düzeyini etkileyen diğer sosyal ve ekonomik faktörlerle de ilişkili olarak eğitim düzeyi, doğurganlığı etkileyen önemli faktörlerdendir. Bu bağlamda eğitim; işgücüne katılım oranı, gelir gibi faktörleri de etkilemekte ve doğurganlık üzerinde ciddi düzeyde baskı

oluşturmaktadır. Ortaya çıkan bu baskı nüfus artışını yavaşlatmakta ve yeni neslin daha iyi eğitim imkânına kavuşmasını sağlayabilmektedir (Gürlelel, 2004:8). Bu durum ise çocuk bakım hizmetleri gibi diğer faktörler göz ardı edildiğinde artan eğitim düzeyi ve azalan doğurganlık döngüsünü ortaya çıkarabilmektedir.

Bu çalışmanın birinci kısmında, Türkiye’de doğurganlığı etkileyen faktörler, ikinci kısmında ise doğurganlığın çalışma çağındaki nüfus miktarına ve nüfusun yaş yapısına etkisi açısından işsizlik ile ilişkisi değerlendirilmeye çalışılmıştır.

1. Türkiye’de Doğurganlığı Etkileyen Faktörler

Türkiye’de doğurganlık hızı giderek düşmektedir. Türkiye’nin içinde bulunduğu yapısal dönüşüm ve yapılan beşeri sermaye yatırımları sonucu kişilerin doğurganlık davranışları değişmeye başlamıştır. Doğurganlığı etkileyen faktörleri biyolojik, sosyal ve ekonomik olarak sınıflandırmak mümkündür. Ancak doğurganlığın gidişatını Türkiye’nin yaşadığı demografik geçiş süreci bağlamında anlayabilmek için biyolojik faktörlerden ziyade ekonomik ve sosyal faktörlere dikkat edilmesi daha fazla önem arz etmektedir. Bundan dolayı doğurganlıkta azalmanın, sosyal ve ekonomik koşulların çiftleri daha az çocuk yapmaya yöneltmesi sonucu meydana geldiğini söylemek yerinde bir tespit olacaktır (TÜSİAD, 1999:21).

Ekonomik ve sosyal faktörler oldukça geniş bir yelpazeyi içermektedir. Bu faktörler arasında eğitim diğer faktörleri de etkileyerek doğurganlık üzerinde çok yönlü baskı oluşturmaktadır. Ancak eğitimin Türkiye’de doğurganlığı etkileyen en önemli faktör olması diğer faktörlerin doğurganlığa olan etkisinin göz ardı edilmesini sağlamaz. Eğitim doğurganlığı direkt olarak etkileyebilmekteyken dolaylı etkilerinin görülmesi açısından diğer sosyoekonomik faktörler de önem arz etmektedir. Zaten eğitim de dahil olmak üzere söz konusu faktörler arasındaki ilişkiler ve doğurganlığa etkileri oldukça karmaşıktır. Dolayısıyla bu faktörleri doğurganlığa etkileri açısından birbirinden kesin çizgilerle ayırmak oldukça zordur. Ancak Türkiye’de yaşanan yapısal dönüşüm ve demografik geçiş sürecinin söz konusu faktörlerin etkilerini nasıl değiştirdiğini görmek açısından her bir faktör ayrı ayrı ele alınmıştır. Çalışmada üzerinde durulan faktörler; eğitim düzeyi, işgücüne katılım oranı ve işsizlik, gelir düzeyi, göç, kentleşme ve sanayileşme üzerinde durulmuştur.

1.1. Gelir Düzeyi

Ailenin doğurganlık kararları üzerinde hanehalkı geliri ve kadının ücreti, çocuk sahibi olmanın zaman değeri gibi faktörler etkilidir. Hanehalkı gelirin doğurganlık üzerindeki etkisi muğlaktır. Gelirde meydana gelen artış, gelir ve ikame etkilerine sebep olur (Freedman ve Thorton, 1982:65) ve söz konusu etkilerin büyüklüğü doğurganlığı belirler. Becker ve Lewis (1973), kalite-miktar yaklaşımına göre artan hanehalkı gelirin çocuk miktarından kalitesine doğru bir ikame etkisi yarattığını varsaymaktadır. Ayrıca Becker (1960), ikame etkisinin gelir etkisine göre daha büyük etkiye sahip olduğunu belirtmiştir (Wang ve Famoye, 1997:274-276).

Gelir düzeyi ile doğurganlık arasındaki ilişki diğer yandan ülkelerin gelişmişlik düzeyine, mensubu olunan sosyoekonomik gruba, gelirin tanımı ve kapsamına, gelire ait verinin hangi dönemde, hangi yöntemle ve kimden elde edildiğine göre değişebilmektedir (Macdonald ve Mueller, 1975:22-25; Heckman ve Walker, 1990:1439; Kunz, 1965:513; Freedman ve Thorton, 1982:65; Schultz, 2005:2). Dolayısıyla gelir ile doğurganlık arasındaki ilişki farklı ülkeler ve gelire ait farklı

kaynaklar için değişik şekillerde ortaya çıkabilmektedir. Bu konuda MacDonald ve Mueller (1975:22-25), Tayvan için 1967 ve 1970 yılları için yaptığı çalışmasında yıllık ortalama gelir sorusuna verilen cevabın kadına ve kocasına göre farklılık gösterdiği ve yukarıda bahsedilen iki farklı yılda ve farklı sorularla elde edilen söz konusu cevabın farklılaştığı sonucuna ulaşmıştır. Freedman ve Thorton (1982:68), genç çiftlerin aile büyüklüğüne karar verirken evliliğin ilk yıllarındaki geliri baz aldığını belirtmiştir. Simon (1969), az gelişmiş ülkelerde söz konusu ilişkinin pozitif olabileceğini, Macdonald ve Mueller (1975:22) ise gelişmekte olan ülkelerde ilişkinin yönünün net olmadığını belirtmiştir.

Yukarıda bahsedilen faktörler doğurganlık ve gelir arasındaki ilişkiyi farklılaştırabilmektedir. Ancak gelirin kaynağı söz konusu ilişkiyi etkileyen temel unsur olarak öne çıkmaktadır. Gelirin kaynağı kadının devamlı işindeki ücreti olarak alındığında, kadının zaman değerinin ve dolayısıyla çocuk sahibi olmanın fırsat maliyetinin göz önüne alınması gerekir (Schultz, 2005:2). Bu bağlamda, ücretteki artış nedeniyle kadının zaman değerindeki artış, çocuk sahibi olmanın alternatif maliyetini yükselterek doğurganlığı azaltmaktadır (Becker, 1985:34; Schultz, 2005:12; Heckman ve Walker, 1990:1439; Birdsall, 1983:117; Bremmer ve Kesselring, 2004:187; Winkelmann ve Zimmermann, 1994:213; Ewer ve Crimmins-Gardner, 1978:296; Preston ve Hartnett, 2008:15; Selim ve Üçdoğruk, 2003:20; Deliktaş vd., 2008:893). Ancak fiziki varlıklar vb. dolayısıyla hanehalkı gelirindeki toplam artış, çocuk sahibi olmanın fırsat maliyetini kısmen azaltmakta ve doğurganlık artabilmektedir (Schultz, 2005:2). Ayrıca, erkeğin geliri de doğurganlık üzerinde pozitif yönde etkiye sahip olmasına rağmen asıl belirleyici olan genellikle kadına ait gelirdir (Heckman ve Walker, 1990:1439; Birdsall, 1983:117; Adresa, 2004:33; Ewer ve Crimmins-Gardner, 1978:296).

Doğurganlık ve gelir düzeyi ilişkisini Türkiye için ele alan çalışmalarda Kutlar vd. (2012:165), ücret endeksini hem kadınlar hem de erkekler için aynı olarak ele almış ve uzun dönemde ücret endeksi ile doğurganlık arasında pozitif ilişki bulurken dönemsel olarak doğurganlığın ücret oranına olumsuz tepki vermekte olduğunu belirtmiştir. Deliktaş vd. (2008), kişi başına gelir düzeyindeki artışın doğurganlığı azalttığı sonucuna ulaşmıştır. Selim ve Üçdoğruk (2003:20-21) ise Türkiye’deki yedi ilin verilerini kullandığı çalışmasında yukarıdaki açıklamalara uygun olarak kadının sürekli işinden elde ettiği gelirdeki artış, kadınların zaman maliyetini artırdığından çocuk sayısı ile negatif ilişkili ancak hanehalkı gelirinin çocuk sayısı ile pozitif ilişkili olduğu sonucuna ulaşmıştır.

Türkiye’de doğurganlıkla ilgili birçok konu ücretle açıklanabilmektedir. Yüksek ücret düzeyinin kadının işgücüne katılım isteğini artırdığı bilinmektedir (Preston ve Hartnett, 2008:16). Türkiye’de ise kentlerde (özellikle göç alan) yaşayan kadınlardan birçoğu olumsuz koşullarda ve düşük ücretli işlerde çalışmaktadır. Dolayısıyla kazanılan ücret, çocuk bakımı için başka birini tutmanın maliyetini ancak karşılamaktadır. Bu maliyeti ancak yüksek ücret alan vasıflı kesim karşılayabilmektedir (Markham, 2010:9). Bu anlamda düşük ücret sebebiyle kentlerde çocuk sahibi olmak işgücüne katılıma engel teşkil ederken (DPT ve DB, 2009:9) kırdaki kadınların daha çok ücretsiz aile işçisi olması dolayısıyla bu durum pek geçerli değildir.

Son yıllarda Türkiye’de kadınların yıllık ortalama brüt kazancı yanında ücretli çalışan kadın sayısındaki artış ile birlikte tarımda meydana gelen çözüme

sonucunda ücretsiz aile işçisi olarak çalışan kadın sayısındaki düşüş, Türkiye'nin yapısal dönüşümüne uygun olarak devam etmektedir (TÜİK, 2011:143-144). Yaşanan bu gelişmeler Türkiye'de doğurganlık oranının giderek düşmeye devam edeceğinin önemli bir işaretidir.

1.2. Sanayileşme

Sanayileşmenin doğurganlık üzerindeki etkisi büyük oranda çocuğun maliyeti ve ekonomik getirisi arasındaki ilişki tarafından belirlenir (Wanamaker, 2012:191; Birdsall, 1983:118; Richards, 1977:539). Genellikle artan çocuk maliyeti doğurganlığı azaltırken çocuğun ekonomik getirisindeki artış doğurganlığı artırmaktadır. Çocuğun ekonomik getiri ve maliyeti ise sanayileşmenin evrelerine göre farklılık gösterebilmektedir. Sanayileşmenin ilk evrelerinde çocukların maliyeti azdır ve kırsal kesimlerde çocuklar ev endüstrileri ve fabrikalarda çalışarak aile gelirine katkı yapabilmektedir. Diğer yandan sanayileşmeyle birlikte artan gelir olanakları erken evlenebilmeyi olanaklı kılarak doğurganlığı artırabilmektedir (Birdsall, 1983:117-120). Ancak sanayileşmenin giderek hızlandığı sonraki evrelerde büyük fabrikalara doğru kayan istihdam, artan kadın istihdamı ve sanayileşen bölgelere göç, çocuğun maliyetini arttırmakta ve getirisini azaltarak doğurganlığı düşürebilmektedir (Wanamaker, 2012:170; Birdsall, 1983:120).

Sanayileşme ile birlikte çocuk ölümlerinde meydana gelen azalma, kadının aile büyüklüğüne karar verebilme gücünde, eğitim ve iş olanaklarında artış ve sanayileşmiş bölgelerde kadının modern aile yapısına yatkın olması gibi etkenler yanında çocuk işgücüne yönelik sınırlayıcı yasalar, eğitim süresindeki artış gibi etkenler de doğurganlığı önemli ölçüde azaltmaktadır (Rosen ve Simmons, 1971:67; Richards, 1977:539; Birdsall, 1983:119).

Yapılan çalışmalarda sanayileşme ile doğurganlık arasında negatif ilişki olduğu gösterilmiştir. Bu konuda Wanamaker (2012:168), Güney Karolina (ABD)'da 1881 ve 1990 yılları arasında tekstil endüstrisindeki gelişmenin doğurganlığı düşürdüğü sonucuna ulaşmıştır. Deliktaş vd. (2008:168) Türkiye'de sanayileşme ile doğurganlık arasında anlamlı negatif bir ilişki olduğu sonucuna ulaşmıştır.

Türkiye'de sanayileşme 1960'lı yıllardan sonra önemli bir gelişim göstermiştir (Karluk, 2010:187). Türkiye'de sanayileşmenin daha çok kıyı bölgelerinde ve kentlerde yoğunlaşması iç göçler göz ardı edilirse bu bölgelerde sanayileşmenin doğurganlığı azaltıcı yönde etkisini artıracığı beklentisi oluştururken doğu bölgelerinde sanayileşmenin yetersiz kalması ve istihdamın tarım ve hayvancılık sektöründe yoğunlaşması bu bölgelerde doğurganlıktaki azalmayı engellemektedir.

1.3. Kentleşme ve İç Göç

Kentleşmenin doğurganlık üzerindeki etkisi sanayileşmeye benzer şekilde ortaya çıkmaktadır. Kentlerde çocuk sahibi olmak ve çocuk yetiştirmek maliyetlidir (White vd., 2008:804). Kırdan genellikle aile üretimiyle karşılanan beslenme ihtiyacı ve ücretsiz olan barınma kentlerde maliyete dönüşür (Gürsel vd., 2010:3). Kırdan yaşayan aileler için çocuk aynı zamanda üretime katkıda bulunacak ek işgücüdür. Kentte yaşayan aileler için ise çocuğun ücretsiz aile işçisi olma durumu kıra göre oldukça sınırlıdır. Dolayısıyla kentlerde çocuk, aile üretimine daha az katkıda bulunmakta bu durumun sonucunda getirisi de düşmektedir. (Chani vd., 2011:2). Bu durum ise çocuk sahibi olmanın çekiciliğini azaltarak doğurganlığın azalmasına neden olmaktadır.

Yüksek çocuk ölümleri belirli sayıda çocuk sahibi olmayı planlayan aileleri bu sayıyı garanti altına almak için daha fazla çocuk sahibi olmaya itebilmektedir. Kentlerde sağlık hizmetleri, ekonomik ve sosyal koşulların gelişmesi çocuk ölümlerinin azalmasına neden olmaktadır (Robinson, 1963:299). Çocuk ölümlerindeki azalma ise belirli sayıda çocuğa sahip olmak isteyen ailelerin doğurganlıklarını artırmalarını engellemektedir (White vd., 2008:804). Diğer yandan kentsel alanlarda eğitim olanaklarının artması da kadınların eğitim seviyesini yükseltmektedir. Eğitime devam etme erken evlenmeyi zorlaştırırken iyi eğitilmiş kadınlar daha geç yaşta evlenmekte ve dolayısıyla doğurganlık oranları düşmektedir. Dolayısıyla eğitim, kentlerde doğurganlığı azaltan önemli bir faktör olarak öne çıkmaktadır (Speare vd., 1973:331; Weinberger, 1987:39; Tadesse ve Headey, 2012:15; Selim, 2006:152).

Kentleşme sonucu kişilerin değerlerinde değişiklik meydana gelebilir. Aile yapısında değişme ve modern çekirdek ailenin benimsenmesi yanında kentlerde evliliğin çekiciliğini yitirmesi ve evlilik yaşını geciktirmesi, doğum kontrol yöntemlerine kentlerde daha kolay erişilebilmesi de doğurganlığı azaltabilmektedir (Speare vd., 1973:323; White vd., 2008:804; Tadesse ve Headey, 2012:12).

Kentleşmenin doğurganlık üzerindeki etkisi kentleşmenin hızına ve özelliklerine bağlı olarak şekillenmektedir. Birçok ülkede kentleşmenin doğurganlığı azalttığı yapılan çalışmaların ortak görüşü olarak ortaya çıkmıştır. Bu konuda Chani vd. (2011:8-10) Pakistan’da, Hiday (1978:382) Filipinler’de, White vd. (2008:814) Gana’da kentleşmenin doğurganlığı azalttığı sonucuna ulaşmışlardır.

Gelişmekte olan ülkelerdeki genel eğilime uygun olarak ve Batı Avrupa ülkelerinden farklı şekilde Türkiye’de kentleşme, sanayileşme sonucu meydana gelmemiştir. 1950’den önce kendi iç dinamikleriyle artan kent nüfusu bu tarihten sonra kırdan kente göçlerle birlikte hızlı bir şekilde artmaya devam etmiştir (Işık, 2005:59; TNSA 2008, 2009:8). Dolayısıyla Türkiye’deki kentleşmenin arkasında sanayileşmenin yanında tarımda makineleşme, terör olayları gibi kıyın aşırı nüfusu dışarı itmesi ile ilgili sebepler bulunmaktadır (Sağlam, 2006:37). Türkiye’de kırdan kente göç edenlerin kentsel alanlarda yaşadıkları uyum süreci içindeki doğurganlık seviyesinin varış noktasına göre daha yüksek olması kentlerde nüfusu artırmaktadır (HÜNEE:20). Bu bağlamda, iç göçler de kentlerde doğurganlığı etkileyen önemli bir faktör olarak göze çarpmaktadır. Ayrıca kentler hem kırsal hem de kentsel yapının bir arada olduğu dual yapı görünümü taşımaktadır (Deliktaş vd., 2008:894) ve kentlerdeki kırsal özellikler Doğu bölgelerinde oldukça fazladır (Akgür, 1997:101). Dolayısıyla kentleşmenin doğurganlığı azaltıcı etkisi iç göçlerden dolayı azalabilmektedir. TNSA 2008 (2009:60) verilerine göre toplam doğurganlık hızı kentsel alanda 2.00 iken kırsal alanda 2.68’dir. Bu konuda Deliktaş vd. (2008:893) kentleşme hızı ve doğurganlık hızı arasında pozitif bir ilişki tespit etmiştir. Selim (2006:152) ise yapmış olduğu çalışmada, Türkiye’de kentlerde kadınların işgücüne katılımının doğurganlığı azalttığı sonucuna ulaşmıştır. Ancak kentlerde kadının işgücüne katılım oranı artmasına rağmen yeterli derecede değildir. Ayrıca, Doğu Anadolu ve Güney Doğu Anadolu bölgesindeki bazı illerde yüksek doğurganlık hızları bir karakteristik halini almıştır (Özgür, 2004:10). Bu durum göstermektedir ki Türkiye’de doğurganlık düzeyindeki kent-kır farkı kapanmaktadır (Peker, 1984:155; TNSA 2008, 2009:60).

1.4. İşgücüne Katılma ve İşsizlik

Kadınların çocuklar için harcadığı zaman yoğunluğu doğurganlığa karar vermede önemli rol oynamaktadır. Bu nedenle kadınların zaman değeri çocuk sahibi olmanın maliyetinde anahtar bir bileşen olarak ele alınmalıdır. Kadınların aktif bir şekilde işgücüne katılımı çocuk sahibi olmanın fırsat maliyetini ve çocukların yetişkin hale gelinceye kadar sunulan hizmetin bedelini artırmakta ve ilave bir çocuğa sahip olma arzusunu da azaltmaktadır (Adresa, 2005:189; Selim, 2006:142). Diğer taraftan, çocuk sahibi olmak ile işgücüne katılım arasında bir çatışma yoksa işgücüne katılımın doğurganlığı azaltacağı beklenemez. İşgücüne katılım ve doğurganlık arasındaki ilişki bir yandan çocuk sahibi olmanın kadının işgücüne katılımını hangi yönde etkilediğine diğer yandan ise kadının zaman değerinin ne derece yüksek olduğuna bağlıdır.

Kadınların işgücüne katılımının ne şekilde olduğu da doğurganlığa etkisi açısından önem arz etmektedir. Ücretli bir işte çalışan kadınların çalışmayanlara göre daha az çocuğu vardır (Kurtlar vd., 2012:150). Çünkü çocuk sahibi olmak ücretli bir işte çalışan kadının fırsat maliyetini artırmaktadır. Ancak herhangi bir işte çalışmayan ev hanımları ve kırdan ücretsiz aile işçisi olarak çalışan kadınlar yüksek doğurganlığa sahiptir (Selim ve Üçdoğruk, 2005:55).

Çocukların, kadınların işgücüne katılımı üzerindeki etkisi yaşlarına göre farklılık gösterebilmektedir. İlerleyen yaşlarda okula gitmelerinin de etkisiyle çocuklara harcanan zaman yoğunluğu düşmekte ve dolayısıyla çocukların kadınların işgücüne katılımı üzerindeki etkisi okul öncesi dönemde azami iken okul çağında azalmakta ve ilerleyen yaşlarda asgariye inmektedir (Kurtlar vd., 2012:150).

Birçok çalışma, doğurganlıktaki düşüşü kadınların işgücüne katılımındaki artışa bağlamıştır. Bu durum 1960'larda OECD ülkeleri için de geçerlidir (Adresa, 2005:189). Ancak 1980'lerden sonra özellikle gelişmiş OECD ülkelerinde kadının işgücüne katılımı ve doğurganlık arasındaki ilişki pozitifte dönmüştür. İlişkinin pozitifte dönmesi aynı zamanda yüksek işsizlikle birlikte gerçekleşmiştir. Bu durum ise işgücüne katılımın doğurganlık üzerindeki etkisinin işgücü piyasası ve işsizlik tarafından şekillendirildiğinin göstergesidir (Erdoğan, 2010:21; Adresa, 2005:189; Ahn ve Mira, 2002:670).

Kadınların çocuk doğurmak için işgücünden çekilmesi işgücü piyasasının esnekliği yanında işsizliğe de bağlıdır. Kadınlar işgücü piyasasını genellikle çocuk doğurmak ve yetiştirmek için terk eder (Viscusi, 1980:388; Adresa ve Menendez, 2011:41). Ancak yüksek işsizlik ve işgücü piyasası yapısına bağlı olarak gelirden meydana gelen belirsizlik anneliği riskli ve pahalı hale getirir. Ayrıca kadın, emek piyasasını bir süreliğine de olsa terk ettiğinde ücret ve tecrübe kaybını göze almak zorundadır. Esnek işgücü piyasası ve geniş kamu sektörü istihdamının istikrarlı olması dolayısıyla tekrar işe dönebilmenin kolay ve işsizlik riskinin az olması, gönüllülük esasına dayanan yarı zamanlı işlerin mevcudiyeti, yüksek annelik ve işsizlik yardımları, anaokulu eğitimi, geniş kreş ve çocuk yuvası hizmetleri, yeterli derecede uzun doğum izinleri kadının çocuk doğurmak ve yetiştirmek için işgücü piyasasından çekilmesini kolaylaştırmakta, çocuk bakımı ve işgücüne katılım arasındaki çatışmayı azaltmak suretiyle çocuk sahibi olmanın fırsat maliyetini düşürerek doğurganlığı artırabilmektedir (Adsera, 2004:22,37; Adresa, 2005:192; Adresa, 2006:91; Gutierrez-Domenech, 2008:101; Engelhardt ve Prskawetz, 2004:43).

İşsizliğin doğurganlık üzerindeki etkisi işsizliğin kısa veya uzun süreli olmasına bağlıdır. Kısa süreli işsizlik, çocuk sahibi olmak için uygun ve ucuz bir zamandır. Uzun süreli işsizlik ise işgücü piyasasına girişi zorlaştırmak suretiyle kadınların çocuk sahibi olmak için işgücü piyasasından ayrılmasını riskli hale getirmektedir. Diğer yandan sürekli işsizliğin yaşandığı dönemlerde ailenin sürekli geliri negatif yönde etkilenebilir. Şöyle ki uzun süreli işsizlikte çocuğun maliyetinin aileye risk oluşturacağını düşünebilmektedir (Bettio ve Villa, 1998:162). Dolayısıyla kısa süreli işsizlik doğurganlığı artırabilmekteyken sürekli işsizlik azaltabilmektedir (Adresa, 2004:22, Adresa, 2006:79; Adresa ve Menendez, 2012:41). Diğer yandan işsizliğin doğurganlık üzerindeki etkisi yaş gruplarına göre değişebilmektedir. Bu konuda Adresa (2006:75), İspanya’da yüksek işsizliğin yirmili yaşların ortasındaki kadınların doğurganlıklarını sınırlayarak ideal çocuk sayılarının altına çektiği sonucuna ulaşmıştır. Adresa (2004:34), yirmi üç OECD ülkesini ele alan çalışmasında işsizliğin özellikle 25-29 yaş arası kadınların doğurganlığını azaltmada daha etkili olduğu ve daha ileriki yaşlarda bu etkinin azaldığı sonucuna ulaşmıştır.

İşsizlik ile doğurganlık arasındaki ilişki farklı çalışmalara konu olmuştur. Bu konuda Mocan (1989:13), Amerika’da kadın işsizliğindeki artışın doğurganlığı azalttığı sonucuna ulaşmıştır. Adresa (2004:26), yirmi üç OECD ülkesinde kadın işsizliğinin doğurganlığı azalttığı ve etkinin işsizlik arttıkça arttığı sonucunu elde etmiştir. Gutierrez ve Domenech (2008:106), İspanya’da işsizliğin kadınlarda ve erkeklerde evliliği erteleyerek doğurganlığı azalttığını vurgulamışlardır. Adresa ve Menendez (2011:52-38), Latin Amerika’da işsizliğin ilk çocuğun ertelenmesine neden olarak doğurganlık üzerinde azaltıcı yönde etkide bulunduğu ve bu etkinin eğitim düzeyi ile birlikte arttığı sonucunu elde etmişlerdir. Bettio ve Villa (1998:164) ise aynı sonucu orta ve kuzey İtalya için elde etmiştir.

Doğurganlık ve işgücüne katılım arasındaki ilişki Türkiye için farklı bir anlam ifade etmektedir. Türkiye için yapılan çalışmalar doğurganlığın kadının işgücüne katılımı ile birlikte azaldığını göstermiştir (Selim ve Üçdoğruk, 2003:20; Selim ve Üçdoğruk, 2005:57; Selim, 2006:22; Şengül ve Kırıl, 2006:102). Ancak Türkiye’de yeterli çocuk bakım hizmetleri bulunmadığından kentte veya kırdaki akrabalar bu işi üstlenmişlerdir. Ayrıca, kadınların yarıya yakını çocuk bakımından dolayı çalışmamayı tercih etmiştir (TNSA 2008, 2009:194; Karacan, 2010:30). Bu durumun da işgücüne katılımın doğurganlığa etkisini düşürmesi beklenir. Türkiye’de önemli sayıda kadın, kırdaki ücretsiz aile işçisi olarak çalışmaktadır. Dolayısıyla bu kadınların işgücüne katılımları ve çocuk sahibi olmaları arasında çatışma daha azdır (Birdsall, 1983:117). Bu konuda Selim (2006:150-152), kadınların kentsel kesimde yaşamasının işgücüne katılan kadınların çocuklarının daha az olması yönünde bir etki yaptığını ve kırsal kesimde doğurganlık ve işgücüne katılım arasındaki ilişkinin pozitif yöne dönebileceğini belirtmiştir. Türkiye’de işsizliğin uzun süreli ve kentsel olduğu bilinmektedir. Bu durum göz önüne alındığında işsizliğin özellikle kentlerde kalifiye işgücü için doğurganlığı azaltması beklenir. Çünkü eğitim, kadının zaman değerini artırır ve eğitilmiş kadınlar için ücret tecrübeye de bağlıdır (Preston ve Hartnett, 2008:49; Adresa ve Menendez, 2011:49). Nitekim Selim (2006:150), kentlerde işgücüne katılan kadınların doğurganlık farkının büyük kısmının beşeri sermaye ile açıklandığını vurgulamıştır. Ayrıca, ücretli kesim daha çok kentlerde çalışmakta ve ücretli sayısı kadınlarda ve erkeklerde gittikçe artmaktadır. Dolayısıyla işgücü piyasası yapısının ve işsizliğin

daha çok doğurganlığı kentlerde, vasıf düzeyi yüksek ve ücretli çalışan kesim için etkilediği ve kırsal ücretsiz aile işçisi olarak çalışan kadınlar için etkinin daha az olduğu söylenebilir (Adresa ve Menendez, 2011:51; Engelhardt ve Prskawetz, 2004:49). Kırsal kesimde işsizliğin az ve doğurganlığın fazla olması bu görüşü destekler niteliktedir (TNSA 2008, 2009:60; Selim, 2006:147).

1.5. Eğitim

Eğitim ve doğurganlık arasındaki negatif ilişki ülkeler arasındaki doğurganlık farkının yanında belirli bir ülkenin kendi içerisindeki doğurganlık farkının da çok büyük bir kısmını açıklamaktadır (Schultz, 2005:5). Bu durum, eğitim ile doğurganlık arasında güçlü bir bağ olduğunun göstergesidir (Chani vd., 2011:4). Genel olarak eğitim ve doğurganlık arasındaki ilişki, eğitimle birlikte kadının zaman değerindeki artış sonucu aile kurmanın ve çocuk sahibi olmanın fırsat maliyetindeki artıştan dolayı negatif yönlüdür (Birdsall, 1983:117; Engelhardt ve Prskawetz, 2004:41; Preston ve Hartnett, 2008:10, Chani vd., 2011:1; Dreze ve Murthi, 2001:35; Gutierrez ve Domenech, 2008:101).

Eğitim düzeyi ve doğurganlık arasındaki ilişki genellikle kadının eğitim düzeyi tarafından belirlenmektedir (Baş, 2004:36). Dolayısıyla doğurganlık, kadının eğitim düzeyinden daha fazla etkilenirken erkeğin eğitim düzeyinin bu konudaki etkisi daha azdır. Bunun nedeni çocuk bakımının genelde kadınlar tarafından yapılması sonucu fırsat maliyetinin kadınlar için daha baskın olmasından dolayıdır (Preston ve Hartnett, 2008:11; Macisco vd., 1969:172; Baş, 2004:36; Peker, 1984:156; Selim ve Üçdoğruk, 2005:57). Ayrıca, kadının eğitimi arttıkça doğurganlık azalırken erkeğin eğitimi ile doğurganlık arasındaki ilişkinin yönü farklılaşabilmektedir. Nitekim Türkiye için Şengül ve Kırıl (2006:98) çalışmasında, evli kadının eşinin eğitim düzeyinin doğurganlığı artırdığı sonucuna ulaşırken Selim ve Üçdoğruk (2005:57), erkeğin eğitim düzeyi ile doğurganlık arasında negatif ilişki bulmuştur. Adı geçen yazarların böyle sonuca ulaşmalarında evlilik durumunun da payını göz önünde bulundurmamak gerekir.

Eğitim ve doğurganlık arasındaki ters yönlü ve güçlü ilişki bilinmesine rağmen eğitimin doğurganlığı hangi yollarla etkilediğinin belirlenmesi aynı ölçüde kolay değildir. Zira doğurganlık üzerinde eğitimin doğrudan, dolaylı ve birleşik etkileri söz konusudur (Peker, 1984:125). Daha açık bir ifadeyle artan eğitim düzeyi işgücüne katılım ve ücretlerde artış sağlamakta ve bunun sonucunda doğurganlık azalabilmektedir. Bunun yanında eğitim düzeyindeki artış, evlilik ve doğumu erteleyebilmektedir. Bu noktada eğitime devam etmenin ve vasıf gerektiren işlerde tecrübenin etkili olmasının büyük etkisi olduğunu söylemek mümkündür. Eğitim diğer yönden doğum kontrol yöntemleri kullanımında etkinlik sağlayarak aile planlama çalışmalarının başarısını da artırabilmektedir. Eğitim ayrıca, kadının sosyal statüsünde ve aile büyüklüğüne yönelik kararlarında meydana gelen güçlenme gibi daha birçok sonuca yol açarak doğurganlığı azaltabilmektedir (Tadesse ve Headey, 2012:4; Baş, 2004:36).

Eğitim ve doğurganlık ilişkisini ele alan çalışmalar incelendiğinde, eğitimin doğrudan doğurganlığı etkilediği ve ülkelere göre farklı eğitim düzeylerinin doğurganlığa etkisinin değişebildiği görülmüştür. Dreze ve Murthi (2001:54), Hindistan'da kadının eğitimi ve doğurganlık arasında güçlü negatif ilişki olduğunu belirtmiş ve bu etkinin doğrudan olduğunu vurgulamıştır. Jain (1981:594) ise on bir ülkeyi içeren çalışmasında, eğitimin işgücüne katılım gibi diğer faktörlerden ayrı

olarak doğurganlığı azalttığını vurgulamış ve toplumsal davranışlardaki değişikliği doğrudan etki olarak değerlendirmiştir. Speare vd. (1973:333), Tadesse ve Headey (2012:14), eğitimle birlikte kadının evdeki ve toplumdaki statüsünde artışın arzu edilen çocuk sayısını ve doğurganlığı azalttığını belirtmişlerdir. Preston ve Hartnett (2008:10), Amerika'da 1973-2004 yılları arasında yüksek okul hariç olmak üzere diğer eğitim düzeylerindeki artışın doğurganlığı kadın başına bir çocuk azalttığı sonucuna ulaşmıştır. Chani vd. (2011:9), Pakistan'da eğitimin doğurganlığı azalttığını ve bu durumun uzun ve kısa vadede geçerli olduğunu vurgulamıştır. Leasure (1963:277), İspanya'da üniversite mezunu kadınların en az ilköğretim okulu mezunlarından üçte bir oranında daha az çocuğa sahip olduklarını belirtmiştir.

Eğitimin doğrudan etkilerinden ziyade dolaylı etkilerini ön plana çıkaran çalışmalarda Rindfuss, Morgan ve Offutt (1996:279), Amerika'da artan eğitim seviyesi sonucu kadınların çalışmaya ve kariyer yapmaya yöneldiğini, bunun sonucunda ilk çocuklarını ertelediklerini ve bu durumun özellikle üniversite ve üzeri eğitim düzeylerinde daha baskın olduğunu vurgulamışlardır. Adresa ve Menendez (2011:47), Latin Amerika'da yedi yılın altında eğitime sahip kadınlardan yarısından fazlasının on dokuz yaşında anne olduklarını, yüksek okul ve üzeri eğitime sahip olan kadınların ise ancak yirmi yedi yaşında bu seviyeye geldiklerini tespit etmiştir. Weinberger (1987:43-45), gelişmekte olan otuz sekiz ülkeyi kapsayan çalışmasında eğitimle birlikte doğum kontrol yöntemleri kullanımının arttığını vurgulamış, yedi yıl ve üzeri eğitim alan kadınların eğitimi olmayanlara göre dört yıl daha geç evlendikleri sonucuna ulaşmıştır. Ayrıca çalışmada, eğitimin evlenme yaşında yarattığı farklılaşmanın gelişmiş ülkelerde daha fazla olduğu belirtilmiştir. Gutierrez ve Domenech (2008:101), eğitimle birlikte işgücüne katılımdaki artışın doğurganlığa etkisinin tek başına eğitimin etkisinden daha büyük olduğunu belirtmişlerdir. Caldwell (1999:987), dünyada eğitimle birlikte çocuk ölümlerindeki azalışın doğurganlığı azalttığını vurgulamıştır.

Çocuğun maliyeti doğurganlık kararı üzerinde etkili olmaktadır. Bu bağlamda, eğitim süresi ve çocuk işçiliğine yönelik düzenlemeler çocuğun maliyeti ile alakalı olarak doğurganlığı değiştirebilmektedir. Çünkü eğitim, çocuklara daha fazla harcama yapılmasını gerektirirken çocuk işçiliğine getirilen kısıtlar çocuğun getirisini azaltabilmektedir. Dolayısıyla çocuğun eğitimi de doğurganlık üzerinde etkili olabilmektedir. Bu konuda Caldwell (1999:985), dünyada çocuk işçiliğine yönelik yasaların ve zorunlu eğitimin çocuğun getirisini azaltıp, maliyetini artırması dolayısıyla aile büyüklüğünün kontrolünün arttığını belirtmiştir. Birdsall (1983:120-121) ise aynı durumun Avrupa için de geçerli olduğunu göstermiş, ayrıca Avrupa'da eğitimin zorunlu hale gelmesinin doğurganlıktaki azalışın gelir grupları arasında yayıldığını vurgulamıştır. Konuya eğitimin maliyeti açısından bakan bir başka çalışmada ise Axinn ve Barber (2001:498), çocuğunu okula gönderen ailelerin eğitimin maliyetini kavrayarak daha sonraki çocuklar için doğurganlığını kısıtladığını vurgulamıştır.

Eğitimin getirisi eğitilmiş kesimin ücretleriyle alakalı olduğundan eğitim düzeylerinin gelire ve istihdama etkisi ülkeler arasında farklılık gösterebilmektedir. Dolayısıyla eğitimin doğurganlığa etkisi eğitim düzeyine ve ülkelerin ekonomik yapı ve gelişmişliklerine göre değişebilmektedir. Bu konuda Cleland ve Rodriguez (1988:441), az gelişmiş ülkelerde ilköğretim düzeyinin doğum kontrolü kullanımına etkisinin olmadığını ve doğurganlığı pozitif yönde etkilediğini, gelişmiş ülkelerde

birkaç yıllık eğitimin bile doğurganlığı azalttığını vurgulamıştır. Weinberger (1987:38), eğitimin doğurganlıkla ters yönlü ilişkisinin gelişmiş ülkelerde fazla, az gelişmiş ülkelerde daha az olduğunu belirtmiş ve bu durumun nedenini az gelişmiş ülkelerin demografik dönüşüm safhasının başında ve eğitim düzeylerinin düşük olmasına bağlamıştır.

Türkiye’de doğurganlık azalışını etkileyen en önemli faktör, eğitimidir (Tanfer, 1984:155). Türkiye için yapılan çalışmalarda kadının eğitim düzeyi ile doğurganlık arasında negatif ilişki bulunmuştur (Tanfer, 1984:155; Selim ve Üçdoğruk, 2003:20; Selim ve Üçdoğruk, 2005: 57; Selim, 2006:152; Deliktaş vd., 2008:892). Son yıllarda eğitimdeki artış ile birlikte doğurganlıkta da hızlı bir düşüş gerçekleşmiştir. Doğurganlık açısından eğitim düzeyleri arasındaki farklılıklar oldukça artmıştır. Hiç eğitimi olmayan kadınlar lise veya üzeri eğitim almış kadınlardan ortalama olarak bir fazla çocuğa sahip olmaktadır. Ayrıca kadınların evlenme yaşı da eğitimle birlikte artmaktadır. 25-49 yaş arasındaki kadınlar içinde hiç eğitimi olmayan kadınlarla en az lise mezunu kadınlar arasında ilk evlenme yaşında yaklaşık beş yıllık bir fark bulunmaktadır. Eğitim alan kadınların çalışma olanakları, ücretleri ve fırsat maliyetleri eğitimsiz ve işgücüne katılmayan kadınlara göre daha fazladır. Bu bağlamda, artan istihdam fırsatları işgücüne katılan kadınların sayısını artırmaktadır. Dolayısıyla eğitimin doğurganlığı baskılayıcı etkisi işgücüne katılan kadınlarda daha fazladır (Selim, 2006:149). Ayrıca, Türkiye’de artan eğitimle birlikte arzu edilen çocuk sayısı düşmekte ve modern doğum kontrol yöntemleri kullanımı artmaktadır (Tanfer, 1984:153-155). Doğum kontrol bilgisi açısından ise eğitim düzeyleri arasında pek bir farklılık yoktur (TNSA 2008, 2009:77). Eğitimin doğurganlığa etkisi resmi ideoloji ile de alakalıdır. 1965’e kadar çok çocuğu özendiren resmi ideoloji bu tarihten itibaren bu anlayışından vazgeçmiştir (Peker, 1984:127). Ancak son yıllarda çocuk sayısında artışa gidilmesi yeniden teşvik edilmeye başlanmıştır.

Eğitim ve doğurganlık ilişkisi açısından Tablo 1’e bakıldığında, genel olarak artan eğitimle birlikte doğurganlığın azaldığı göze çarpmaktadır. Eğitimi olmayan veya ilkokulu bitirmemiş kesimde 1998-2008 arasında toplam doğurganlık hızında büyük oranda azalış meydana gelmiştir. Bu durum, eğitim dışında yukarıda bahsedilen diğer faktörlerin de doğurganlık üzerinde yoğun etkisi olduğunu gösterir. Eğitim düzeyleri açısından 1998-2008 arasında doğurganlık azalırken bu durumdan tek sapma, lise ve üzeri eğitim düzeyinde görülmüştür. Nitekim bu dönemde lise ve üzeri eğitim düzeyinde toplam doğurganlık hızı çok küçük oranda artmıştır.

Tablo 1: Eğitim Durumuna Göre Toplam Doğurganlık Hızı

Eğitim Durumu	Toplam Doğurganlık Hızı		
	TNSA 1998	TNSA 2003	TNSA 2008
Eğitimi yok/ İlk. bitirmemiş	3,89	3,65	2,65
İlköğretim 1. kademe	2,55	2,39	2,25
İlköğretim 2. kademe	1,61*	1,77	1,30
Lise ve üzeri	1,61*	1,39	1,53

Kaynak: TNSA 2008 (2009:62), TNSA 2003 (2004:48), TNSA 1998 (1999:37).

*TNSA 1998’de ortaokul ve üzeri eğitim düzeyi toplam olarak verilmiştir.

Düşük eğitim düzeyinde doğurganlıktaki azalış, kırdan kente göç sonucu oluşan olumsuz ekonomik şartlar ve doğum kontrol bilgisinin tüm eğitim düzeylerinde artmasıyla açıklanabilir. Lise ve üzeri eğitimlilerde toplam doğurganlık hızının bir miktar artmasının olası nedenleri arasında ise son dönemlerde yaşanan kriz ve özellikle kentsel alanda yaşayan eğitim seviyesi yüksek kadınlarda görülen yüksek işsizlik vardır. Nitekim kadınlar işsizlik sürecini çocuk sahibi olmak için uygun bir fırsat olarak görebilmektedir.

2. Türkiye’de Doğurganlık, Nüfus Artışı ve İşsizlik

İşgücü, temel üretim faktörlerinden bir tanesi olarak iktisadi büyümenin temel kaynaklarındandır. Teknoloji ne kadar gelişmiş olsa da hâlâ üretim ve ekonomik büyüme için işgücüne önemli düzeyde ihtiyaç vardır. Ancak işgücünün istihdam edilememesi bir ülkenin üretiminde, dolayısıyla milli gelirinde kullanılmayan, atıl kalan bir kaynak anlamına gelmektedir (Ergün ve Dinçer, 2011:3). Yani işsizlik hem toplum hem de birey açısından ekonomik bir kayıptır (Karagöl ve Akgeyik, 2010:5). İşgücü arzının devamlı olarak işsizlik ve gizli işsizlik yaratması halinde bu süreç, geri kalmışlığın ve yoksulluğun nedeni olmaktadır (Akalin, 2002:281). Dolayısıyla işgücünün etkin kullanımı için işgücü arzı ve talebinin dengelenmesi gerekmektedir. Bu amacın gerçekleşmesi ise verimlilik artışları ve teknoloji kullanımı ile birlikte zayıflayan istihdam olanaklarının güçlendirilmesi yanında nüfus artışının ve dolayısıyla işgücü arzının azaltılmasından geçmektedir.

İşsizliği iki temel dinamik belirlemektedir. Bunlar işgücü arzı ve talebidir (TÜSİAD, 2004:16). İstihdam sorunu ve işsizlik, özünde emek arzı ile emek talebi arasındaki dengesizliğin dışı vurumudur. Bu dengesizliğin arkasında çok sayıda ekonomik ve sosyal etken vardır. Bu etkenlerden emek arzının arkasında mevcut nüfus stoku ve nüfus artış hızı vardır (Şahin, 2002:523; Ergün ve Dinçer, 2011:5). Diğer bir deyişle iktisaden faal nüfusun yani işgücünün kaynağıdır; daha doğrusu havuzudur (Kepenek ve Yentürk, 2007:471). Çalışabilir yaştaki nüfus içinde çalışmak isteyenler işgücünü yani emek arzını oluşturur. İşgücü talebi ise ekonomik büyüme sonucu oluşan yeni iş imkânları ve işgücü maliyetleri tarafından belirlenir (TÜSİAD, 2002:22). İşgücü arzı işgücü talebinden daha hızlı artarsa istihdam artsa bile işsizlik artacaktır (TÜSİAD, 2004:16). Nitekim Türkiye’de de yaşanan durum budur. Yani aşırı işgücü arzı Türk işgücü piyasasının temel karakteristiklerinden biri olmuştur (Akalin, 2002:283). İşsizliğin makul düzeylerde kalması için ise tarım dışı sektörlerin her yıl 450 binin üzerinde istihdam yaratması gerekmektedir (Ergün ve Dinçer, 2011:5). Ancak gerek özel sektörde gerekse de kamu sektöründe istihdam imkânları yeterli düzeyde artmamaktadır (Yılmaz, 2005:49). Dolayısıyla nüfus artışının işgücü arzını artırması işsizliği önemli ölçüde artırmaktadır (Karagöl ve Akgeyik, 2010:7; Özsoylu, 2011:334). Bu konuda Gökteş ve İşçi (2010), Türkiye için yaptıkları çalışmada işgücü nüfus artış hızının işsizlik üzerinde %8’lik bir artışa neden olduğu sonucunu elde etmişlerdir. İşsizlik üzerindeki nüfus artışı baskısının ise kısa vadede sona ermesi mümkün görünmemektedir.

Nüfus artışının işsizlik üzerindeki baskısı bir süre daha devam edecek olsa da bu durumun uzun vadede bu şekilde devam edeceği düşünülemez. Türkiye bir dönüşüm sürecindedir ve bundan demografik yapı da payını almaktadır. Nitekim Türkiye, demografik geçiş sürecinin ikinci evresindedir (Gürlelel, 2004:7) ve bu evreyi tamamlamak üzeredir. Yani toplam nüfus, sabitleşmeye doğru gitmektedir

(TÜSİAD, 1999:5). 2025'ten itibaren ise üçüncü evreye girileceği tahmin edilmektedir (DPT, 2007:23). Türkiye'de nüfus artış hızı beklenenin üzerinde yavaşlamış ve gelişmiş ülke eğilimlerine yaklaşmıştır (TÜSİAD, 1999:6). Bunun ardında ise ekonomik ve sosyal nedenler sonucu doğurganlık ve doğum oranlarının azalması vardır (Gürlesel, 2004:14-7). Ancak Türkiye nüfusunun azalan oranda artmaya devam etmesi Türkiye'de halen doğumların ölümlerden daha fazla olduğunu göstermektedir. Doğumlar ise yukarıda bahsedilen sosyoekonomik faktörlerdeki gelişmelerden, özellikle eğitim düzeyindeki artıştan dolayı düşmektedir. Tablo 2 incelendiğinde, doğumların mutlak olarak azalan oranda artmaya devam ettiği görülmektedir. Kaba doğum hızı ile birlikte genel doğurganlık hızı ve toplam doğurganlık hızı da 2010'a doğru azalmaya devam etmiştir. Dolayısıyla doğumlar gerek toplam nüfus gerekse de doğurganlık çağındaki kadınlara oranla azalmaktadır. Ancak bu durum, nüfusun hiç artmadığı anlamına gelmemelidir. Türkiye'de nüfus artmaktadır; ancak artık eskisi kadar hızlı değildir. Nüfusta son dönemlerdeki artışın 2007 yılında uygulamaya geçilen adrese dayalı nüfus kayıt sisteminden kaynaklandığı düşünülmektedir.

Tablo 2: Doğurganlık ve Nüfus Göstergeleri

Yıllar	Doğum Sayısı	Kaba Doğum Hızı (%)	Genel Doğurganlık Hızı (%)	Toplam Doğurganlık Hızı	Nüfus Artış Hızı (%)
2001	1.323.002	20,3	83,9	2,37	18,28*
2005	1.241.835	18,1	75,0	2,12	-
2006	1.251.370	18,0	74,8	2,12	-
2007	1.284.341	18,3	76,2	2,15	-
2008	1.288.772	18,1	75,8	2,15	13,10
2009	1.254.946	17,4	72,9	2,07	14,50
2010	1.238.970	17,0	71,1	2,03	15,90

Kaynak: TÜİK (2011), İstatistik Göstergeler 1923-2010, No:3641, TÜİK Yayını, Ankara.

*2000 yılına ait veri kullanılmıştır.

Doğurganlık oranlarındaki düşüşün yanında nüfus artışına etkisi açısından ölümlere de değinmek yerinde olacaktır. Kaba ölüm oranı yakın döneme kadar azalmış, son yıllarda sabitlenmiştir. Yakın dönemde 25 yaş üstü nüfusta meydana gelen artışla beraber daha da artacağı düşünülmektedir (Gürlesel, 2004:14-7). Son yıllarda ölümler mutlak olarak artmaya devam etmektedir. Bu durumun önümüzdeki yıllarda devam edeceği beklenmektedir. Dolayısıyla ölümlerin nüfus artışına etkisi içinde bulunduğumuz dönemde değil daha sonraki dönemlerde kendisini gösterecek ve nüfus artış hızını düşürecektir (TÜSİAD, 1999:68).

Tablo 3: Nüfusun Yaş Gruplarına Göre Dağılımı

Yaş	1970	1990	2000	2007	2008	2009	2010
0-14	14.878.187	19.745.352	20.220.095	18.642.391	18.788.587	18.859.334	18.878.582
15-64	34.265.838	34.265.838	43.701.502	46.943.690	47.835.090	48.618.564	49.816.730
65+	1,565.696	2.417.363	3.858.949	5.000.175	4.893.426	5.083.414	5.327.736

Kaynak: TÜİK (2011), İstatistik Göstergeler 1923-2010, No:3641, TÜİK Yayını, Ankara.

Not: Veriler dar yaş grup verileri toplanarak elde edilmiş, ölüm yaşı bilinmeyenler hesaba katılmamıştır.

Doğurganlıktaki azalmanın işsizliğe etkisi kuşkusuz nüfusun miktarı ve yaş bileşimindeki değişikliklerden dolayıdır. Bu bağlamda, çalışabilir nüfustaki değişimler ve işgücüne katılım oranları, işgücü miktarı ve işsizliğin belirlenmesinde önemli rol oynamaktadır. Çalışabilir nüfus Türkiye’de 2000 yılına kadar 12 yaş üstü olarak belirlenmiş ancak zorunlu eğitim süresinin sekiz yıla çıkarılmasıyla kapsamı 15 ve daha yukarı yaşlardaki kurumsal olmayan nüfus olarak değiştirilmiştir (TÜSİAD, 2002:17). Dolayısıyla doğurganlıktaki ve bunun sonucu olarak nüfus artışıdaki değişim işgücü piyasasına 15-20 yıl sonra yansımaktadır (Kaya, 2004:121). Burada belirtilmesi gereken bir konu ise zorunlu eğitim süresinin on iki yıla çıkarılmış olmasının önümüzdeki dönemlerde çalışabilir yaştaki nüfusun alt yaş sınırının yukarı çekilebileceğidir. Böyle bir durumda kuşkusuz çalışabilir nüfus sayısı bir miktar azalacaktır.

Türkiye’de yaşanan demografik dönüşüm yaş bileşimini etkilemekte, çalışabilir yaştaki kişi sayısı giderek artarken 0-14 yaş arası eğitim çağındaki nüfus genel olarak azalmakta ve son yıllarda sabitlenmektedir. Bu durum, Tablo 3’e bakıldığında açıkça görülmektedir. Ayrıca, 0-14 yaş grubunun 2000 yılına doğru arttığı ve bu yıldan sonra tekrar azalma sürecine girdiği, son yıllarda ise sabitlenme eğiliminde olduğu göze çarpmaktadır. Bu durumun aksine çalışabilir nüfusun kaynaklarından olan 15-64 yaş arası nüfus ile 65 ve üzeri yaştaki nüfus mutlak açıdan sürekli olarak artmaktadır. Bu durumun nedeni doğurganlıktaki azalmadan dolayı genç nüfusun azalması ve ölüm riski daha fazla olan yaşlı nüfusun toplam içindeki payının artmasıdır (TÜSİAD, 1999:68). Nitekim 2010 yılında ölümlerin en yüksek olduğu yaş grubu %44,8 ile 75 ve üzeri yaş grubudur (TÜİK, 2010).

Nüfus artışıdaki değişimin işsizliğe etkisi, çalışabilir nüfusun işgücüne ne oranda dahil olduğu ile doğrudan alakalıdır. Bu konuda Tablo 4, içinde bulunulan dönemde ve gelecekte işgücü ve işsizliğin yaşa göre dağılımının nasıl olduğu ve olacağı hakkında fikir verebilir. Böylece değişen demografik yapının işgücü ve işsizlik üzerinde ne ölçüde etki yarattığı ortaya konulabilir. Nitekim 2011 yılı itibarıyla 65 ve üzeri nüfus, toplam nüfusun yaklaşık olarak %8’ini oluşturmaktadır. Bu oran daha önceki yıllarda çok daha düşük düzeyde seyretmiştir. Diğer yandan 65 ve üzeri yaşlarda, istihdam edilenlerin ve işsizlerin sayısı diğer yaş gruplarına göre son derece düzeydedir. Ayrıca 65 ve üzeri yaşlarda işgücüne katılma oranı da son derece düşüktür. Nitekim 2011 yılında 65 ve üzeri yaşın işgücüne katılma oranı %12,8’dir. Ancak bu oran yanıltıcı olmamalıdır. Veriler yaşlı nüfusun çalışma alanının genellikle kırsal alanlar olduğunu göstermektedir. 65 ve üzeri yaşlarda insanların işgücüne katılma oranı kırdaki %21,7 iken kentlerde bu oran sadece %5,4’tür. Dolayısıyla yaşlı nüfus genellikle emekliye ayrılmakta, ev işleriyle meşgul olmakta veya yaşlılıktan dolayı çalışmamaktadır (TÜİK, 2012:22-29). Bu durum, Türkiye’de artan yaşam süresi ve yaşlanan nüfusun işsizlik üzerinde pek etkili olmayacağı sonucunu ortaya çıkarmaktadır.

Tablo 4: Yaş Grubu ve İşgücü Durumuna Göre Kurumsal Olmayan Nüfus, 2011 (Bin)

Yaş Grubu	Toplam	0-14	15-64*	65+
Kurumsal Olmayan Nüfus	72.376	18.784	48.435	5156
15 ve Daha Yukarı Yaş Kurumsal Olmayan Nüfus	53.593	-	48.435	5156
İşgücü	26.725	-	26.067	658
İşgücüne Dahil Olmayan Nüfus	26.867	-	22.368	4468
İşgücüne Katılma Oranı (%)	49,9	-	53,8	12,8
İstihdam Edilen	24.110	-	23.460	650
İşsiz	2.615	-	2.607	8
İşsizlik Oranı (%)	9,8	-	10	1,2

Kaynak: TÜİK (2012:22), Hanehalkı İşgücü İstatistikleri.

*15-64 yaş arası nüfusa ilişkin göstergeler dar yaş grubundan geniş yaş grubuna çevrilmiştir.

Yaşlı nüfusun işgücüne katılım ve istihdam oranlarının yakın zamanda sorun oluşturmayacak olması işsizliğin çözülebileceği anlamına gelmemelidir. Azalarak da olsa doğumların her yıl ülkeye yeni ve genç nüfus pompalaması yeni işgücü sayısını artırmaktadır. Bu bağlamda, çalışma çağındaki nüfusun diğer kanadını oluşturan 15-64 yaş arası grup son yıllarda mutlak nüfus büyüklüğü olarak genişlemekte ve toplam nüfus içindeki payını da artırmaktadır (Gürlelel, 2004:15). Tablo 3'ten görüleceği üzere 15-64 yaş arası nüfus 1970'de 34.265.838 kişiden oluşmaktayken bu sayı 2010'da 49.816.730'a çıkmıştır. Tablo 4'te ise bu yaş grubunun işsizlik oranının %12,8 gibi yüksek bir düzeyde ve işgücüne katılma oranının %53,8 olduğu görülmektedir. İşgücüne katılım oranı aynı kalsa bile 15-64 yaş grubundaki artışın devam etmesi ileriki yıllarda nüfus artışının işsizlik üzerindeki baskısını arttıracaktır. Bunun nedeni, bu yaş grubu nüfusun gelecek yıllarda oldukça fazla artacak olmasıdır (TÜSİAD, 1999:62). Dolayısıyla işsizlik üzerinde baskı oluşturabilecek yaş grubu gerek mutlak olarak sayısının fazla oluşu ve gerekse de işgücüne katılma oranlarının yüksekliği göz önüne alındığında 15-64 yaş arası gruptur.

Nüfus artışının işsizlik üzerindeki baskısı kentlerin kendi içinde artan nüfusu yanında kırsal alandan kentlere doğru olan göç nedeniyle kırsal alanda yaşayan gizli işsizlerin ortaya çıkması üretimde teknoloji kullanımı ve verimlilik artışı süreciyle istihdam artışında yavaşlama süreciyle daha da artmaktadır. Kırsal alanda aşırı doğurganlık sonucu artan nüfus ile birlikte tarımda teknoloji kullanımının artması toprakların parçalanmasına sebep olmaktadır. Kırdan çalışma alanı daralan ve genellikle ücretsiz aile işçisi olarak çalıştığı için işsiz sayılmayan işgücü, kente göç ile birlikte ya yeterli vafsa sahip olmadığından dolayı işsiz kalmakta ya da kayıtdışı ekonomiye yönelmektedir. Diğer yandan ileri teknolojinin üretim sürecine girmesi nedeniyle yaygınlaşan otomasyon, emek faktörünün kullanımını azaltmakta ve işsizliğe sebep olmaktadır (Alptekin, 2006:12; Yılmaz Eser ve Terzi, 2008:232). Teknoloji kullanımı verimliliği de artırmaktadır. Ancak verimlilikteki artış, kısa ve orta vadede istihdam artışının aleyhine çalışmaktadır (İTO, 2012:119). Nitekim artan verimlilik, teknolojinin en yoğun kullanıldığı alan olan sanayi sektöründe üretimi artırmakta ve iş yaratım kapasitesini düşürmektedir (Gürsel ve Ulusoy, 1999:7). Dolayısıyla artış hızı yavaşlamakta olsa da artmaya devam eden nüfusun yanında doğurganlık hızının görece yüksek olması sebebiyle nüfus artış hızı yüksek olan kırdan kentlere doğru yaşanan göç süreci nedeniyle gizli işsizlerin açık işsiz

konumuna düşmesi ve teknoloji kullanımının artışı sonucu emeğin daha az talep edilmesi gelecekte de en azından bir süre daha artan nüfusun işgücü piyasasını etkileyerek işsizlik üzerinde baskı oluşturacağı söylenebilir.

Sonuç ve Öneriler

İşgücü piyasası ekonomik ve demografik faktörlerle çok yakından ilgilidir. Bir ülkenin demografik yapısı işgücü piyasasını şekillendiren en önemli unsurlardan biridir (DPT, 2007:22). Bu bağlamda, Türkiye’de yaşanan yapısal değişim süreci doğrultusunda doğurganlıkta ve nüfus artış hızında başlayan düşüşler içinde bulunduğumuz zamanda ve gelecekte işgücü piyasasının ve işsizliğin temel belirleyicilerinden biri olarak öne çıkmaktadır.

Türkiye, son yıllarda bir demografik dönüşüm sürecinden geçmektedir. Bu süreçte doğurganlık oranı düşmekte ve nüfus artış hızı giderek azalmaktadır. Nüfus artış hızında meydana gelen yavaşlama, işgücü arzını belirleyerek işgücü piyasasını ve işsizliği de doğrudan etkilemektedir. Ancak yaşanan demografik dönüşümün işgücü piyasasına etkisi kısa vadede işsizliği artırıcı yöndedir. Özellikle son yıllarda istihdamsız büyüme olarak adlandırılan süreç ve yaşanan krizler nüfus artışının işsizliğe olan etkisini daha da belirginleştirmiştir. Diğer yandan nüfus artış hızı yavaşlamasına rağmen çalışabilir nüfusumuz mutlak olarak hâlâ artmaya devam etmektedir. Bunun yanında kırdan yaşayan ve ücretsiz aile işçisi olarak çalıştığından dolayı işsiz sayılmayan işgücü kentlere doğru göç ederek işsizliği ve nüfus artışının işsizlik üzerindeki baskısını arttırmaktadır. Dolayısıyla hem nüfusta yavaş da olsa artışın sürmesi hem de kırdan gizli işsizlerin kente göç ederek açığa çıkması kısa vadede nüfus artışının işsizlik üzerinde yaptığı baskıda önemli bir değişme olmayacağını göstermektedir. Yapılan projeksiyonlar nüfus artış hızında meydana gelen yavaşlamanın ileride sabitlenmeye döneceğini, çalışabilir nüfusta hâlâ süren artışın uzun vadede azalacağını göstermektedir. Dolayısıyla nüfus artışında meydana gelen yavaşlamanın işsizliği artırıcı yönde yaptığı baskının önümüzdeki dönemlerde azalmaya başlayacağı söylenebilir.

Sosyoekonomik faktörlerde ve bu faktörlerden biri olan eğitimde meydana gelen değişme, Türkiye’nin demografik dönüşümünü hızlandıracağı beklentisini oluşturmaktadır. Özellikle Türkiye’de kentleşmenin sürmesi ve eğitim düzeyinde yaşanan artışların doğurganlık davranışlarını ve kadınların işgücüne katılımını artırması nedeniyle doğurganlığın ve nüfus artışının beklenenin üzerinde bir şekilde azalacağı düşünülmektedir. Nitekim eğitim yatırımlarında ve okullaşma oranında bir artış sağlanması hem daha çok kadının doğurganlığını azaltmasını sağlayacak hem de kentte yaşayan kadınların yanında kırdan kente göç eden işgücünün vasfını artırarak daha az işsiz kadın nüfusuna neden olacaktır. Bu bağlamda, eğitim yatırımlarının artırılması ve özellikle kız çocukları arasında okullaşma oranının yükseltilmesine yönelik tedbirler kentsel alanların yanı sıra kırsal ve doğu bölgelerde doğurganlığı azaltarak nüfus artışını azaltacak ve daha eğitilmiş bir nüfusa sahip olunmasına zemin hazırlayacaktır.

Sonuç olarak eğitim yatırımlarının artması ve eğitimin daha eşit dağılımı çok yönlü etkiye sebep olarak hem doğurganlığı ve nüfus artışını azaltarak işsizlik üzerindeki nüfus baskısının daha çabuk azalmasını sağlayabilecek hem de Türkiye’ye daha eğitilmiş ve vasıflı, yaşanan teknoloji çağına daha iyi uyum sağlayan insan gücüne sahip olma olanağı taniyacaktır.

Kaynakça

- Adresa, A. (2004), "Changing Fertility Rate in Developed Countries, The Impact of Labor Market Institutions", *Journal of Population Economics*, 17, 17-43.
- Adresa, A. (2005), "Vanishing Children: From High Unemployment to Low Fertility in Developed Countries", *The American Economic Review*, 95(2), 189-193.
- Adresa, A. (2006), "An Economic Analysis of the Gap between Desired and Actual Fertility: The Case of Spain", *Journal of Economics of The Household*, 4, 75-95.
- Adresa, A. ve Menendez, A. (2011), "Fertility Changes in Latin America in Periods of Economic Uncertainty", *Population Studies*, 65(1), 37-56.
- Ahn, N. ve Mira, P. (2002), "A Note on the Changing Relationship between Fertility and Female Employment rates in Developed Countries", *Journal of Population Economics*, 15, 667-682.
- Akalın, G. (2002), *Türkiye'de Ekonomi-Politik Kriz ve Piyasa Ekonomisine Geçiş*, Akçağ Yayınları, Ankara.
- Alptekin, E. (2006), "Ülkemizde İşsizlik Sorununun Kısa Bir Değerlendirmesi ve Çözüm Önerileri", *İzmir Ticaret Odası, Ar-Ge Bülten*, 8-14.
- Axinn, W.G. ve Barber, J.S. (2001), "Mass Education and Fertility Transition", *American Sociological Review*, 66(4), 481-505.
- Baş, K. (2004), "Türkiye'de Zorunlu Eğitim Süresinin Arttırılmasının Sağlayacağı Kazançlar", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 59(3), 22-42.
- Becker, G.S. (1960), *An Economic Analysis of Fertility: Demographic and Economic Changes in Developed Countries*, Princeton University Press and the National Bureau of Economic Research, Princeton, NJ.
- Becker, G.S. ve Lewis, H.G. (1973), "On the Interaction between the Quantity and Quality of Children", *Journal of Political Economy*, 81(2), Part 2, 279-288.
- Becker, G.S. (1985), "Human Capital, Effort and the Sex Division of Labor", *Journal of Labor Economics*, 3(1), 33-58.
- Bettio, F. ve Villa, P. (1998), "A Mediterranean Perspective on the Breakdown of the Relationship between Participation and Fertility", *Cambridge Journal of Economics*, 22, 137-171.
- Birdsall, N. (1983), "Fertility and Economic Change in Eighteenth and Nineteenth Century Europe: A Comment", *Population and Development Review*, 9(1), 111-123.
- Bozdağlıoğlu, Y.U. (2007), "1990'dan Günümüze Türkiye'de İşgücü Piyasası ve İstihdamın Yapısının Analizi", *Akademik Bakış*, 11, 1-21.
- Caldwell, J. (1999), "Paths to Lower Fertility", *British Medical Journal*, 319(7215), 985-987.
- Chani, M.I., Shadid, M. ve Hassan, M.U. (2011), "Some Socioeconomic Determinants of Fertility in Pakistan: An Empirical Analysis", *MPRA Paper*, No:38742, 1-11.
- Cleland, J. ve Rodriguez, G. (1988), "The Effect of Parental Education on Marital Fertility in Developing Countries", *Population Studies*, 42(3), 419-442.
- Deliktaş, E., Usta, S., Bozkurt, S. ve Helvacı, B. (2008), "Türkiye'de Kentlerde Doğurganlık Hızını Etkileyen Faktörler: Path Analizi Yaklaşımı", *Ege Akademik Bakış Dergisi*, 8(2), 877-895.
- DPT (2007), *İşgücü Piyasası Özel İhtisas Komisyonu Raporu*, DPT Yayını, Ankara.

- DPT ve DB (2009), Türkiye’de Kadınların İşgücüne Katılımı: Eğilimler, Belirleyici Faktörler ve Politika Çerçevesi, DPT ve Dünya Bankası Raporu, Rapor No:48508-TR.
- Dreze, J. ve Murthi, M. (2001), “Fertility, Education and Development: Evidence from India”, *Population and Development Review*, 27(1), 33-63.
- Erdoğan, S. (2010), “İş ve Aile Hayatı Çatışması”, *ÇSGB AB Koordinasyon Dairesi Başkanlığı Bülteni*, Mart-Nisan-Mayıs, 19-27.
- Engelhardt, H. ve Prskawetz, A. (2004), “On the Changing Correlation between Fertility and Female Employment over Space and Time”, *European Journal of Population*, 20, 35-62.
- Ergün, K.Ö. ve Dinçer, T. (2011), Türkiye’de İşgücü Piyasası Sorunları ve Çözüm Önerileri, *Maliye Bakanlığı Strateji Geliştirme Başkanlığı Araştırma Raporu*, Mayıs, 1-27.
- Ewer, P.A. ve Crimmins-Gardner, E. (1978), “Income in the Income and Fertility Relationship”, *Journal of Marriage and Family*, 40(2), 291-299.
- Freedman, D.S. ve Thornton, A. (1982), “Income and Fertility: The Elusive Relationship”, *Demography*, 19(1), 65-78.
- Göktaş A. ve İşçi Ö. (2010) “Türkiye’de İşsizlik Oranının Temel Bileşenli Regresyon Analizi ile Belirlenmesi” *Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, Ekim, 14(20), 279-294.
- Gutierrez-Domenech, M. (2008), “The Impact of the Labour Market on the Timing of Marriage and Births in Spain”, *Journal of Population Economics*, 21, 83-110.
- Gürlesel, C.F. (2004), *Türkiye’nin Kapısındaki Fırsat, 2025’e Doğru Nüfus, Eğitim ve Yeni Açılımlar*, Eğitim Reformu Girişimi Yayını, İstanbul.
- Gürsel, S. ve Ulusoy, V. (1999), *Türkiye’de İstihdam ve İşsizlik*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Gürsel, S., Uysal-Kolaşın, G. ve Güner, D. (2010), “Üç Çocuk Hayal”, *Betam Araştırma Notu*, No:10/71, 1-9.
- Heckmann, J.J. ve Walker, J.R. (1990), “The Relationship between Wages and Income and the Timing and Spacing of Births: Evidence from Swedish Longitudinal Data”, *Econometrica*, 58(6), 1411-1441.
- Hiday, V.A. (1978), “Migration, Urbanization and Fertility in the Philippines”, *International Migration Review*, 12(3), 370-385.
- HÜNEE, Türkiye’nin Demografik Dönüşümü, HÜ Nüfus Etütleri Enstitüsü Yayını, http://www.hips.hacettepe.edu.tr/TurkiyeninDemografikDonusumu_220410.pdf
- Işık, Ş. (2005), “Türkiye’de Kentleşme ve Kentleşme Modelleri”, *Ege Coğrafya Dergisi*, 14, 57-71.
- İTO (2012), *Büyük Dönüşüm (Ekonomi-Şirketler-Girişimci)*, İTO Yayınları, İstanbul.
- Jain, A.K. (1981), “The Effect of Female Education on Fertility: A Simple Explanation”, *Demography*, 18(4), 577-595.
- Karacan, C. (2010), “Kadın İstihdamının Artırılması ve Çocuk Bakımı”, *ÇSGB AB Koordinasyon Dairesi Başkanlığı Bülteni*, Mart-Nisan-Mayıs, 28-31.
- Karagöl, E.T. ve Akgeyik, T. (2010), “Türkiye’de İstihdam Durumu: Genel Eğilimler”, *Seta Analiz*, Mayıs, 1-27.
- Karluk, S.R. (2010), Sanayi Sektöründe Gelişmeler. M. Toprak ve N. Oktay (Ed), *Türkiye Ekonomisi*, AÜ Açıköğretim Fakültesi Yayını, Eskişehir.

- Kaya, A. (2004), Kalkınmada Nüfus, İstihdam Sorunları ve İnsan Sermayesi, E. Kutlu (Ed), *İktisadi Kalkınma ve Büyüme*, AÜ Açıköğretim Fakültesi Yayını, Eskişehir.
- Kepenek, Y. ve Yentürk, N. (2007), *Türkiye Ekonomisi*, Remzi Kitabevi, İstanbul.
- Kunz, P.R. (1965), "The Relation of Income and Fertility", *Journal of Marriage and Family*, 27(4), 509-513.
- Kutlar, A., Erdem, E. ve Aydın, F.F. (2012), "Kadınların İşgücüne Katılması ile Doğurganlık, Boşanma ve Ücret Haddi Arasındaki İlişki: Türkiye Üzerine Bir Araştırma", *Bilgi Ekonomisi ve Yönetimi Dergisi*, 7(1), 149-168.
- Leasure, J.W. (1963), "Factors Involved in the Decline of Fertility in Spain 1900-1950", *Population Studies*, 16(3), 271-285.
- MacDonald, M. ve Mueller, E. (1975), "The Measurement of Income in Fertility Surveys in Developing Countries", *Studies in Family Planning*, 6(1), 22-28.
- Macisco, J.J., Bouvier, J.L.F. ve Renzi, M.J. (1969), "Migration, Status, Education and Fertility in Puerto Rico, 1960", *The Milbank Memorial Fund Quarterly*, 47(2), 167-186.
- Markham, F.S. (2010), "Kadın İstihdamı: Politikalar Etkili mi, değil mi?", *ÇSGB AB Koordinasyon Dairesi Başkanlığı Bülteni*, Mart-Nisan-Mayıs, 4-9.
- Mocan, N.H. (1989), "Business Cycles and Fertility Dynamics in the US: A Vector-Autoregressive Model", *Nber Working Paper*, No:3177, 1-30.
- Özgür, E.M. (2004), "Türkiye’de Toplam Doğurganlık Hızının Mekansal Dağılışı", *Coğrafi Bilimler Dergisi*, 2(2), 1-12.
- Özsoylu, A.F. (2011), *Türkiye Ekonomisi Tarihsel Gelişim*, Karahan Kitabevi, Adana.
- Peker, M. (1984), "Türkiye’de Eğitim-Doğurganlık İlişkisi (1960-1980)", *Amme İdaresi Dergisi*, 17(3), 123-158.
- Preston, S.H. ve Hartnett, C.S. (2008), "The Future of American Fertility", *Nber Working Paper*, No:14498, 1-34.
- Richards, T. (1977), "Fertility Decline in Germany: An Econometric Appraisal", *Population Studies*, 31(3), 537-553.
- Rindfuss, R.R., Morgan, S.P. ve Offutt, K. (1996), "Education and Changing Age Pattern of American Fertility: 1963-1989", *Demography*, 33(3), 277-290.
- Robinson, W.C. (1963), "Urbanization and Fertility: The Non-Western Experience", *The Milbank Memorial Fund Quarterly*, 41(3), 291-308.
- Rosen, B.C. ve Simmons A.B. (1971), "Industrialization, Family and Fertility: A Structural-Psychological Analysis of the Brazilian Case", *Demography*, 8(1), 49-69.
- Sağlam, S. (2006), "Türkiye’de İç Göç Olgusu ve Kentleşme", *Türkiyat Araştırmaları*, 5, 33-44.
- Schultz, T.P. (2005), "Fertility and Income", *Yale University Economic Growth Center Discussion Paper*, No:925, 1-29.
- Selim, S. (2006), "Türkiye’de Evli Kadınların İşgücüne Katılımına Göre Oluşan Doğurganlık Farklılıkları: Ayrıştırma Analizi", *Gazi Üniversitesi İİBF Dergisi*, 8(1), 139-163.
- Selim, S. ve Üçdoğruk, Ş. (2003), "Sayma Veri Modelleri ile Çocuk Sayısı Belirleyicileri: Türkiye’deki Seçilmiş İller İçin Sosyoekonomik Analizler", *DEÜ İİBF Dergisi*, 18(2), 13-31.

- Selim, S. ve Üçdoğruk, Ş. (2005), “Türkiye’de Doğurganlık: Kalite-Miktar Yaklaşımı”, *Nüfusbilim Dergisi*, 27, 49-66.
- Simon, J.L. (1969), “The Effect of Income on Fertility”, *Population Studies*, 23(3), 327-341.
- Speare, A., Speare, J.M.C. ve Lin, H.S. (1973), “Urbanization, Non-Familial Work, Education and Fertility in Taiwan”, *Population Studies*, 27(2), 323-334.
- Şahin, H. (2002), *Türkiye Ekonomisi*, Ezgi Kitabevi, Bursa.
- Şengül, S. ve Kıral, G. (2006), “Türkiye’de Kadının İşgücüne Katılım ve Doğurganlık Kararları”, *Atatürk Üniversitesi İİBF Dergisi*, 20(1), 89-103.
- Tadesse, F. ve Headey, D. (2012), “Urbanization and Fertility Rates in Ethiopia”, *ESSP II Working Paper*, 35, 1-25.
- Tanfer, K. (1984), “The Relationship of Education to Fertility in Turkey”, *Canadian Studies in Population*, 11(2), 135-163.
- TNSA (2009), Türkiye Nüfus ve Sağlık Araştırması 2008, HÜ Hastaneleri Basımevi, Ankara.
- TÜİK (2010), Haber Bülteni, Ölüm İstatistikleri 2010, <http://www.tuik.gov.tr/PreHaberBultenleri.do?id=13132>
- TÜİK (2011), İstatistik Göstergeler 1923-2010, No:3641, TÜİK Yayını, Ankara.
- TÜİK (2012), Hanehalkı İşgücü İstatistikleri 2011, No:3684, TÜİK Yayını, Ankara.
- TÜSİAD (1999), *Türkiye’nin Fırsat Penceresi, Demografik Dönüşüm ve İzdüşümleri*, TÜSİAD Yayını, İstanbul.
- TÜSİAD (2002), *Türkiye’de İşgücü Piyasası ve İşsizlik*, TÜSİAD Yayını, İstanbul.
- TÜSİAD (2004), *Türkiye’de İşgücü Piyasasının Kurumsal Yapısı ve İşsizlik*, TÜSİAD Yayını, İstanbul.
- Viscusi, W.K. (1980), “Sex Differences in Worker Quitting”, *The Review of Economics and Statistics*, 62(3), 388-398.
- Wanamaker, M.H. (2012), “Industrialization and Fertility in the Nineteenth Century: Evidence from South Carolina”, *The Journal of Economic History*, 72(1), 168-196.
- Wang, W. ve Famoye, F. (1997), “Modelling Household Fertility Decisions with Generalized Poisson Regression”, *Journal of Population Economics*, 10, 273-283.
- Weinberger, M.B. (1987), “The Relationship between Women’s Education and Fertility: Selected Findings from the World Fertility Surveys”, *International Family Planning Perspectives*, 13(2), 35-46.
- White, M.J., Muhidin, S., Andrzejewski, C., Tagoe, E., Knight, R. ve Reed, H. (2008), “Urbanization and Fertility: An Event-History Analysis of Coastal Ghana”, *Demography*, 45(4), 803-816.
- Winkelmann, R. ve Zimmermann, K.F. (1994), “Count Data Models for Demographic Data”, *Mathematical Population Studies*, 4(3), 205-221.
- Yılmaz, A. (2005), “Türkiye’de İşsiz Nüfus”, *Fırat Üniversitesi SB Dergisi*, 15(1), 43-56.
- Yılmaz Eser, B. ve Terzi, H. (2008), “Türkiye’de İşsizlik Sorunu ve Avrupa İstihdam Stratejisi”, *Erciyes Üniversitesi İİBF Dergisi*, 30, 229-250.